

ASTERISUL. UN SEMN CU MULTIPLE VALORI*

ANA IORGA MIHAIL

Institutul de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
ana_mihail@hotmail.com

Cuvinte-cheie: *lingvistică, punctuație, semne grafice, semne tipografice, tipografie europeană.*

Keywords: *linguistics, punctuation, graphic signs, typographic signs, European typography.*

1. INTRODUCERE

Asteriscul (*) marchează cel mai frecvent o notă de subsol sau o notă finală. Deși acesta este rolul cel mai cunoscut astăzi, asteriscul este un semn grafic foarte vechi, care exista înainte de apariția notelor de subsol (Houston 2015: 97).

Acest articol oferă o descriere a asteriscului, considerat în bibliografia românească unul dintre semnele complementare punctuației (Beldescu 2016: 201)¹. Pornind de la elementele definitorii ale semnului și de la istoria sa, articolul sintetizează numeroasele roluri ale asteriscului în româna actuală, ilustrate prin exemple din tipuri diferite de texte.

2. ELEMENTE DEFINITORII

Asteriscul este un semn grafic în formă de steluță cu șase brațe, utilizat simplu sau multiplicat, în situații, în poziții și cu valori variate. Poate apărea după un cuvânt pentru a indica trimiterea la o notă sau înaintea cuvintelor neatestatate și reconstituite de lingviști. Este folosit frecvent în textele literare, științifice, juridice și publicitare. Între asterisc și segmentul pe care îl însoțește nu se lasă, de regulă, spațiu. Asteriscul nu este rostit în lectura textului.

* Acest articol reunește câteva rezultate preliminare din cadrul cercetării pe care o realizez pentru lucrarea *Punctuația limbii române*, coordonată de Ioana Vintilă-Rădulescu, în curs de elaborare la Institutul de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”.

¹ Descrierea asteriscului ca semn grafic apare drept cea mai potrivită opțiune, deși unele lucrări românești și străine includ asteriscul printre semnele de punctuație. Vezi Stan 2007, pentru istoricul punctuației limbii române.

Pe tastatura calculatoarelor, figurează pe tasta cu cifra 8. Se regăsește și în programul Word, la *Simboluri, Punctuație generală*. În Unicode are simbolul U+002A.

Este distinct funcțional și grafic de semnul obelisc, reprezentat prin †, alături de care apare frecvent în descrierile de specialitate.

3. ISTORIA SEMNULUI

Asteriscul este unul dintre cele mai vechi semne grafice și se folosea înainte de apariția notelor de subsol, care capătă forma actuală în secolele XVI-XVII². În tipografia europeană, data nașterii unui om era marcată cu asterisc, iar data morții cu semnul obelisc: Albert Einstein (*1879), Herman Melville (†1891) (exemple date de Houston 2015: 97). În notația specifică muzicii gregoriene, asteriscul marca pauzele lungi și obeliscul pauzele scurte.

În manuscrisele medievale, asteriscul apare la început în formă de cruce și se dezvoltă treptat în variante diferite: apare la jumătatea secolului al XVI-lea asteriscul sub formă de steluță cu cinci sau șase brațe ori cel cu forma unei cruci malteze: „✱” (U+2720). Inițial, în scrierile medievale, acest semn asemănător asteriscului de azi avea rolul de a atrage atenția asupra unor fragmente considerate interesante de autorul textului. Cu timpul, însă, asteriscul începe să fie folosit pentru a marca note pe marginea textului principal, atât în manuscrise, cât și în textele tipărite (Houston 2015: 107–108).

Notele de subsol sunt tot mai des folosite și devin mai lungi în perioada Renașterii. Le numim generic note de subsol, dar ele nu sunt așezate de la început în josul paginii, ci sunt răspândite peste tot, în special pe margine, la stânga și la dreapta textului principal. Textele religioase, în special, abundă în astfel de note clarificatoare, care erau menite să elimine riscul unor interpretări eronate ale textului biblic. Pentru că, din cauza aglomerării notelor, devenea tot mai greu de asociat o notă explicativă cu fragmentul corespunzător din text, a apărut practica de a nota același simbol în text și în dreptul notei explicative, pentru a stabili astfel o legătură clară între fragmentul care necesita detaliere și nota corespunzătoare. Simbolurile prin care notele erau legate de textul la care se refereau erau diverse semne tipografice, printre care: litere, asteriscuri și obeliscuri (Houston 2015: 109–112)³.

² Denumirea din limba română vine din fr. *astérisque*, lat. *asteriscus*. Semnul are denumiri similare în alte limbi: engl. *asterisk*; fr. *astérisque*; germ. *Sternchen*; it. *asterisco*; sp. *asterisco*.

³ De la jumătatea secolului al XVI-lea, notele încep să apară în subsolul paginii. O notă de subsol dintr-o lucrare publicată în prima jumătate a secolului al XIX-lea a devenit celebră. În volumul al treilea din lucrarea sa *History of Northumberland* (o istorie publicată în șase volume), autorul John Hodgson introduce o notă de subsol uriașă ca întindere, care se desfășoară pe 165 de pagini și pe care o semnalează cu litera *u* (Houston 2015: 111–112).

4. ROLURI

Asteriscul apare în texte literare, științifice, juridice, administrative și publicitare, iar rolurile lui variază în funcție de tipul de text.

4.1. În lucrările academice și în alte texte științifice sau literare, asteriscul se utilizează frecvent pentru a marca note de subsol sau finale ori pentru a delimita fragmente de text.

4.1.1. Simplu sau multiplicat și plasat **după un cuvânt sau după un enunț**, la umărul lor, fără blank, asteriscul marchează **o trimitere la o notă bibliografică sau explicativă**; este reluat apoi **înaintea notei** și urmat de blank:

(1) Auzisem de cartea lui Pompiliu Eliade*, dar mărturisesc că n-o citisem.

* E vorba de teza lui de doctorat la Sorbona, *De l'influence française sur l'esprit publique en Roumanie (1898)*, care a stârnit la vremea ei vii polemici, dar n-a fost tradusă în românește decât relativ recent [...]. (Djuvara 2002: 7)

Marcarea notelor de subsol sau finale printr-un simbol și nu prin numere e utilă atunci când notele nu sunt prea numeroase: dacă se află mai mult de o notă pe o pagină, e mai potrivită marcarea cu cifre. Unii autori nu recomandă utilizarea asteriscului pentru marcarea notelor în domenii precum lingvistica, acolo unde semnul este folosit și cu alte roluri (Trask 1997: 134). Pentru rolul asteriscului în textele lingvistice, vezi *infra*, 4.2.

4.1.2. Simplu sau multiplicat, asteriscul poate delimita **capitole sau părți din capitole**, apărând **pe mijlocul unui rând, între cele două părți** pe care le separă:

(2) Cine erau, așadar, fanarioții aceștia, atât de huliți, și pe ce căi ajunseseră ei, în secolul al XVIII-lea, să pună mâna pe cărmuirea țărilor române?

*

(3) La început, jugul otoman a fost, pentru români, mai puțin apăsător decât pentru greci, bulgari, sârbi sau albanezi, ale căror state fuseseră nimicite, țărilor fiind transformate în pașalâcuri. (Djuvara 2002: 24)

(4) Fie și din cele câteva considerații prezentate aici reiese că destinul genealogiei nu a apus, că ea era încă să ne dezvăluie multe fapte necunoscute.

*

* *

Unele din studiile cuprinse în acest volum au fost publicate în anii 1990–1996 în „Arhiva genealogică”, „Magazin istoric”, „Dreptatea”, „Dilema”, „Contemporanul”, „Dorul”. (Rădulescu 1999: 11)

4.1.3. Multiplicat, **înaintea unei referințe** din lista surselor sau din bibliografia unei lucrări, urmat de blank, asteriscul marchează **un titlu pentru care nu există sau nu este precizat autorul**:

(5) *** *Albumul familiei Cantacuzino*, Tiparul Institutului de Arte Grafice Minerva, București, 1902.

*** *Cartea Neamului Calmăș din Moldova, zis Callimachi*, Tipografia Neamul Românesc, Vălenii de Munte, 1910. (Iorga 2013: 299)

4.1.4. Simplu sau multiplicat, cu diverse variații de formă, poate marca și **numărul volumului** pe cotorul sau pe coperta unei cărți:

(6) SAUL BELLOW
DARUL LUI HUMBOLDT

*

SAUL BELLOW
DARUL LUI HUMBOLDT

** (Bellow 2013, copertă)

4.1.5. Multiplicat, singur sau **după o inițială majusculă**, marchează **omiterea voită a unui nume propriu** real sau fictiv (Beldescu 2016: 202); tot multiplicat, **după o literă mică**, marchează **cenzurarea unui cuvânt considerat vulgar**, care rămâne doar sugerat prin prima literă și uneori și prin prezența ultimei litere (Trask 1997: 134, Taggart 2021: 160).

4.2. În lucrările de lingvistică, asteriscul se utilizează frecvent pentru a marca forme neatestatate sau structuri sintactice agramaticale.

4.2.1 Simplu și plasat **înaintea unui cuvânt**, la umărul lui, fără blank, marchează de obicei o formă neatestată în texte și reconstituită:

(7) **acătăre**, adj. – 1. (Înv.) Oricare. – 2. Adevărat, veritabil. – 3. Bun, vrednic. – Var. *acătarea, acătărea, acătării*. < Lat. **ecum tālis*, al cărui rezultat normal, *cutare*, prezintă un *a* protetic de la formațiunile adv., cf. *afund, aminte*, asimilându-l apoi pe *u* aton. Asimilarea sa la adv., în pofida categoriei adj., este evidentă în folosirea sa invariabilă, ca și în acel *a* paragoric al var. Alteori, datorită aspectului său, a fost confundat cu un s. verbal, și de aici rezultă ultima variantă. Opiniile asupra originii sale au fost foarte diferite. După Cipariu, *Gram.*, 260, din lat. *ad+que+tale*. Din *cătare*, după Philippide, *Principii*, 8; din *atare* (Pușcariu 8 și 159); din *capitalis*, printr-o fază intermediară **captale* (Candrea, *GS*, VII, 283); sau din *tare*, cu un element prepozițional *acă-*, ce pare inexplicabil (DAR). Pentru REW 63 este un der. din lat. **accapătare*, cf. sp. *acatar*. (DER 2002: 17)

Beldescu (2016: 202) notează că asteriscul simplu plasat **înaintea unui cuvânt**, la umărul lui, mai poate distinge un cuvânt de altele, de exemplu neologismele dintr-un dicționar enciclopedic al limbii române.

4.2.2. Simplu și plasat **înaintea unei sintagme sau a unui întreg enunț**, fără blank, poate marca o construcție neconformă cu regulile sintaxei, agramaticală (DSL 2001: 77):

(8) *El devine pe profesor, *El îl merge. (DSL 2001: 239)

4.2.3. Simplu și plasat **după un cuvânt sau o sintagmă**, fără blank, asteriscul poate marca în unele dicționare, în corpul unui articol, cuvintele care se regăsesc la rândul lor în dicționar în calitate de cuvinte-titlu:

(9) ASOCIATIV. În terminologia lui F. de Saussure, termen utilizat pentru tipul de relații* „în absența” sau relații paradigmatică*. (DSL 2001: 76)

4.3. În textele juridice și administrative, asteriscul marchează cel mai frecvent note explicative. Simplu sau multiplicat și plasat **după un cuvânt sau după un enunț**, la umărul lor, fără blank, marchează **o trimitere la o notă** care introduce informații contractuale precum clauze, prețuri, dobânzi, penalități etc.; este reluat apoi **înaintea notei** și urmat sau nu de blank:

(10) Linie de credit cu 0% dobândă* în primele 30 de zile!

* Dobândă 0% aplicabilă exclusiv pentru prima tragere și până la prima dată scadentă, pentru rambursarea în termen cel puțin a minimului de plată. Valabil pentru clienții noi. (creditprime.ro)

4.4. În textele publicitare, simplu sau multiplicat și plasat **după un cuvânt sau după un enunț**, la umărul lor, fără blank, semnaleză **o precizare** în privința unei informații din discursul de promovare a unui produs (alimentar, medical, de igienă sau de înfrumusețare etc.); este reluat apoi **înaintea notei**, urmat sau nu de blank:

(11) Crema anti-rid de zi din gama Revitalift Laser luptă împotriva a 100% dintre semnele de îmbătrânire*, corectează ridurile, redensifică tenul și remodelază conturul feței. Este soluția ideală pentru tenul matur, ce prezintă cel puțin 1 din cele 4 semne ale îmbătrânirii: riduri, textură neuniformă, pete pigmentare și lipsa fermității. Imediat, textura pielii este îmbunătățită pentru 86% dintre femeile**. Într-o săptămână, ridurile și liniile fine sunt reduse: de la baza frunții (–18.5%***), laba gâștei (–16.3%****), de pe frunte (–12.6%*****). În patru săptămâni, tenul este mai ferm, mai dens.

* Riduri-Textură-Culoare-Fermitate. ** Scoraj clinic – 60 de femei. *** Scoraj clinic – 49 de femei. **** Scoraj clinic – 55 de femei. ***** Scoraj clinic – 54 de femei. Produsul este testat de către un Institut Independent. (lorealparis.ro)

(12) Ingrediente simple și de calitate*

*consultați lista ingredientelor (maggi.ro, Ambalajul produsului *Cremă de legume*)

(13) Reducerea circumferinței coapsei cu un maxim de 2.5 cm*

*Eficacitate demonstrată prin măsurători centrimetrice pe coapse, după 42 de zile de utilizare (farmec.ro, Descrierea produsului *Cremă anticelulitică*)

Notele de subsol marcate cu asterisc în contracte sau în mesaje publicitare introduc uneori, sub aparența unor simple explicații, avertismente sau clauze importante, care, dacă nu sunt citite cu atenție, pot duce la erori de interpretare sau așteptări false (Houston 2015: 114).

4.5. În comunicarea mediată electronic, absența aldinelor de pe majoritatea dispozitivelor electronice poate fi suplinită prin încadrarea elementelor care ar fi trebuit scrise în aldine între două asteriscuri.

5. CÂTEVA OBSERVAȚII ASUPRA UZULUI

5.1. GRAFIA CUVINTELOR ÎNSOȚITE DE ASTERISC

Când e plasat înaintea unui cuvânt și semnalează o formă neatestată în texte și reconstituită, acel cuvânt pe care îl precedă este scris de obicei cu literă mică. Atunci când e plasat înaintea unei note de subsol, textul notei începe în general cu literă mare.

5.2. COMBINAREA CU ALTE SEMNE DE PUNCTUAȚIE

Semnul * este de regulă urmat de blank atunci când precedă textul unei note de subsol. Este atașat fără blank atunci când apare înaintea unei forme reconstituite și când apare după un cuvânt sau enunț pentru a marca o trimitere la o notă bibliografică sau explicativă.

Când sunt mai multe asteriscuri împreună, în funcție de situație, ele apar fie neșeparate prin blank (***), fie separate prin mai multe spații și distribuite pe rânduri diferite (de exemplu, dispunerea în formă de triunghi pentru a separa capitole sau părți dintr-un capitol).

5.3. SEMNE GRAFICE SAU DE PUNCTUAȚIE ÎN ACEEAȘI POZIȚIE CU ASTERIScul

Când anunță și introduce note de subsol, asteriscul are același rol ca **indicatorii cifrici** care marchează trimiteri bibliografice sau explicative. Beldescu (2016: 202) arată că cele două procedee își pot împărți rolurile uneori: de exemplu, autorul unei lucrări poate numerota notele de subsol, iar editorul lucrării poate face trimiteri cu asterisc.

Asteriscul și indicatorii cifrici își pot împărți rolurile și în funcție de tipul notei de subsol. Frecvent, în articolele științifice, numele autorilor sunt marcate cu asterisc pentru precizarea afilierii academice în subsolul paginii, iar notele bibliografice și explicative sunt marcate cu indicatori cifrici:

(14) NOMINAL PERIPHERIES AND PHASE STRUCTURE IN THE ROMANIAN DP¹
ALEXANDRA CORNILESCU*, ALEXANDRU NICOLAE**
[...]

¹ This work was supported by CNCIS-UEFISCSU, project PN II – IDEI 1979/2008 and by the European Social Fund, project POSDRU 107/1.5/S/80765, Human Resources Sectoral Operational Program 2007 – 2013, priority axis 1, major domain of intervention 1.5.

* University of Bucharest, alexandracornilescu@yahoo.com

** „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” Institute of Linguistics, Bucharest, nicolae_bibi@yahoo.com (Cornilescu, Nicolae 2011: 35)

Când marchează omiterea voită a unui nume propriu din care apare doar inițiala, reală sau fictivă, aceeași funcție grafică este îndeplinită de **punctele de suspensie**.

5.4. UTILIZAREA OBLIGATORIE/FACULTATIVĂ A ASTERISCUUI

Asteriscul este **obligatoriu** pentru a marca o formă neatestată în texte și reconstituită și pentru a semnaliza construcții neconforme cu regulile sintaxei. Asteriscul este **facultativ** când anunță și introduce note de subsol, când marchează subdiviziuni ale unui text, absența numelui autorului într-o bibliografie sau numărul volumelor.

6. CONCLUZII

Asteriscul este unul dintre cele mai vechi semne grafice și joacă în continuare un rol important atât în textele tipărite, cât și în comunicarea mediată electronic.

Semnul * apare într-o mare varietate de texte (literare, științifice, juridice, administrative și publicitare), iar valorile cu care se folosește diferă în funcție de tipul de text.

Unele roluri sunt reprezentate în mai multe tipuri de texte: de exemplu, marcarea notelor de subsol, delimitarea fragmentelor de text sau anonimizarea unor nume proprii. Alte roluri sunt specifice unui anumit domeniu: marcarea formelor neatestate și reconstituite ori a construcțiilor agramaticale sunt roluri pe care asteriscul le îndeplinește doar în domeniul lingvisticii; marcarea aldinelor se face prin încadrarea între două asteriscuri doar în comunicarea pe dispozitive electronice care nu permit îngroșarea conturului literelor.

CORPUS

- DER 2002 – Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, Editura Saeculum I. O., 2002.
- DSL 2001 – Angela Bidu-Vrânceanu, Cristina Călărașu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Mihaela Mancaș, Gabriela Pană Dindelegan, *Dicționar de științe ale limbii*. Nemira, București, 2001.
- Bellow, Saul, 2013, *Darul lui Humboldt*, volumele I, II. București, Grupul editorial Art.
- Cornilescu, Alexandra, Alexandru Nicolae, 2011, „Nominal peripheries and phase structures in the Romanian DP”, *RRL* 56/1, 35–68.
- Djuvara, Neagu, 2002m *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne (1800–1848). Ediția a II-a*. București, Humanitas.
- Iorga, Filip-Lucian, 2013, *Strămoși pe alese. Călătorie în imaginarul genealogic al boierimii române*. București, Humanitas.
- Rădulescu, Mihai Sorin, 1999, *Genealogii*. București, Albatros.
- Site-uri: creditprime.ro, farmec.ro, lorealparis.ro, maggi.ro

BIBLIOGRAFIE

- Beldescu, G., 2016, *Punctuația în limba română*. Ediția a III-a, revăzută. București: MondoRO.
- Casagrande, June, 2014, *The best punctuation book, period. A Comprehensive Guide for every Writer, Editor, Student and Businessperson*. Berkeley: Ten Speed Pres.
- DSL 2001 – Angela Bidu-Vrânceanu, Cristina Călărașu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Mihaela Mancaș, Gabriela Pană Dindelegan, *Dicționar de științe ale limbii*. București: Nemira.
- Houston, Keith, 2015, *Shady Characters. Ampersands, Interrobangs and Other Typographical Curiosities*. Penguin Books. Prima ediție în 2013.
- Merriam-Webster's Guide to Punctuation and Style. Second Edition*, 2020. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster, Incorporated. Prima ediție în 1995.
- Michalsen, Bård Borch, 2020 (prima ediție în 2019), *Signs of Civilisation. How punctuation changed history*. London: Sceptre.
- Stan, Camelia, 2007, „Constituirea normei de punctuație a limbii române moderne”, în Ioana Vintilă Rădulescu (ed.), *Limba română, limbă romanică* [volum omagial dedicat academicianului Marius Sala]. București: Editura Academiei Române, 481–488.
- Taggart, Caroline, 2021, *Help a thief!... and Other Misadventures in Punctuation*. London: Michael O'Mara Books Limited. Prima ediție în 2017, cu titlul *The Accidental Apostrophe*.
- Trask R. L., 1997, *The Penguin Guide to Punctuation*. Penguin Books.

THE ASTERISK.

A GRAPHIC SIGN WITH MULTIPLE VALUES

Abstract

The asterisk is one of the oldest graphic signs and still plays an important role in both printed and electronic texts. The sign * appears in a wide variety of domains (literary texts, scientific works, legal and administrative documents, advertising messages), and the roles differ depending on the type of text.

Some roles played by the asterisk remain constant regardless of the domain: for example, marking footnotes, delimiting chapters or anonymizing proper names. Other roles are specific to a certain field: marking unattested and reconstituted forms or ungrammatical constructions in linguistics or marking bold text in communication on electronic devices that do not allow bold letters.